

Kiss Farkas Gábor

Zrínyi és Homérosz

Ritoók Zsigmond közelmúltban megjelent *Homérosz Magyarországon* című monográfiájában külön fejezetek foglalkoznak Homérosz iskolai oktatásával, kutatásával, és költői és fordítói befogadástörténetével.¹ Zrínyi ezek között egyik helyen sem szerepel, és ez a hiány indokolt a kötet felépítését tekintve. Másrésztől viszont tagadhatatlan, hogy az *Íliász* legátgondoltabb parafrázisa, hermeneutikai értelemben vett applikációja a régi magyar irodalomban nem más, mint a *Szigeti veszedelem*. Tassótól Marinón át Miltonig az *Íliász* epikus váza meghatározó jelentőségű az eposzi *mékhané*, a cselekmény leglényegesebb fordulatainak kialakításában, és Zrínyi jól beilleszthető ebbe a sorba. Tanulmányomban röviden áttekintve az elbukó ostromlott vár elképzelése köré épülő európai epikus hagyományt, arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy a *Szigeti veszedelem* epikus koncepciójának kidolgozásakor Zrínyi befogadói horizontján miképp volt jelen Homérosz szövege autoritásként, és ennek mégis miért találjuk viszonylag kevés textuálisan imitált nyomát. Mielőtt azonban ezeket a kérdéseket megválaszoljuk, Zrínyi Homérosz-recepciójának filológiai alapkérdéseit kell tisztáznunk. Nem világos az eddigi kutatások alapján sem az, hogy Zrínyi milyen ismeretekkel rendelkezett Homérosszal kapcsolatban, sem az, hogy azokat honnan szerezte. Ahogy a Zrínyi-könyvtár katalógusa fogalmazott 1991-ben: „A kutatás még nem állapította meg, hogy Zrínyi a könyvtárában levő latin Homérosz-kiadások közül melyiket használta.”² Mindenekelőtt ezeket az alapkérdéseket kell tisztáznunk, hogy a befogadástörténet magasabb szintjeihez fordulhassunk.

A Zrínyi-könyvtár katalógusának idézett megállapítása már tartalmaz egy implicit állítást, hogy Zrínyi csak latin szövegkiadásban olvashatta Homérosz műveit. Ezzel egyet kell értenünk: bár a könyvtárban található néhány kétnyelvű, görög-latin kiadás (Homéroszén kívül Hésziodoszé), a Zrínyi-életműben nincs nyoma annak, hogy ógörögül megtanult volna olvasni. A könyvtár költészeti szekcióinak elnevezése árulkodó. A „Poetae latini”, a latin költők között szerepelnek a görögök (Homérosz és Hésziodosz), csakúgy mint a magyarok (Balassi, Rímay, az Eurialus

¹ RITÓÓK Zsigmond, *Homérosz Magyarországon* (Budapest: Pesti Kalligram, 2019).

² KLANICZAY Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 264.

és Lucretia, Listius László, és a *Syrena*-kötet), a horvát Karnarutić-kötet, az emblémáskönyvek, a panegirikus költészet (mint Lackner Kristóf egy műve), és egy német – talán – emblémáskönyv. Emellett egyenrangú a másik szekció, a „Poetae Itali”, azaz olasz költők. A kortárs itáliai költészet, és nem utolsósorban a költői szerep publikus megformálásánál Zrínyi számára alapvető Marino fontosságát tükrözi ez a kettősség: az olasz, modern költők mellett találjuk a többit – latint, ógörögöt, horvátot, magyart, németet, egységesen latin címkével. Zrínyi ugyan rövid jezsuita tanulmányai során talán tanulhatott némi görögöt, azonban ennek sehol nincs nyoma az életműben.³ Fia, a prágai jezsuita egyetemen tanult Zrínyi Ádám könyvei között találunk is két iskolai Homéroszt, az *Íliász* első és harmadik énekének iskolai használatra készült jezsuita kiadását,⁴ így valószínű, hogy ezeket volt szokás olvasni, legalábbis Prágában.⁵ De Miklós könyvei és írásai között ilyen közvetlen görög nyelvű Homérosz-ismeretnek nincs nyoma. Ezért hát jogos az a feltételezés, hogy ha Homéroszt olvasta, azt latinul kellett tennie, és először meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy mit is olvasott Zrínyi, mikor azt gondolta, hogy Homéroszt olvas.

A költő könyvtárának jegyzékében négy Homérosz-kiadást találunk, és mind a négy fenn is maradt, ami különös szerencse, tekintettel arra, hogy bizonyos, hogy a Zrínyi által használt Tasso-kötet, és Ovidius *Metamorphosese* is elveszett, és valószínűnek tartom (szemben a Zrínyi-könyvtár katalógusának kommentárjával), hogy az általa használt *Aeneis*-kötet sem az a példány volt, ami fennmaradt Zágrábban, hanem valamelyik a két másik elveszett Vergilius közül.⁶ Az egyik a Homérosz-kiadások közül Zrínyi Péteré (BZ 80a, n. 268). A három fennmaradó kötet közül a legrégebbi egy kolligátum, amely egy Kölnben, 1522-ben és 1523-ban megjelent *Íliászt* és *Odüsszeiát* tartalmaz, csak latin nyelven, a címlap szerint Lorenzo Valla és Raphael Volaterranus fordításában. (BZ 397, n. 265).⁷ Mind Valla, mind

³ Ld. FRAKNÓI Vilmos, „Zrínyi, a költő tanulóévei”, *Budapesti Szemle* 45, 170. kötet (1917): 161–183, itt: 170–171. Zrínyi a principista (2.) és grammatista (3.) osztályt végezte bizonyosan Grazban 1628 ősze és 1630 között, 1633 őszén Nagyszombatba a hatodik osztályba (retorika) vették fel.

⁴ BZ 83 (n. 657) és BZ 217 (n. 658), ld. KLANICZAY, *A Bibliotheca Zriniana...*, 430–432. A szóban forgó kiadások Dillingenben jelentek meg a jezsuitáknál 1655-ben (*Íliász*, 1. ének) és 1669-ben (*Íliász*, 3. ének).

⁵ Róla ld. Emil LASZOWSKI, „Gróf Zrínyi Ádám (1662–1691)”, in *Zrínyi-dolgozatok*, 3 (Budapest: ELTE BTK, 1986): 61–99; HAUSNER Gábor - ORLOVSKY Géza, „Adalékok Zrínyi Ádám pályaképehez”, in *Zrínyi-dolgozatok*, 2 (Budapest: ELTE BTK, 1985): 107–124.

⁶ Vö. KLANICZAY, *A Bibliotheca Zriniana...*, 270. Az *Aeneis* a *Megszabadított Jeruzsálem* mellett a legalapvetőbb forrás a *Szigeti veszedelem*hez, a fennmaradt példány pedig nem tartalmaz Zrínyinek tulajdonítható bejegyzéseket. Kizárt, hogy Zrínyi az *Aeneis* 4., 9., 10., 11., vagy 12. énekét ne jegyzetelte volna végig a margón, amelyek visszatérő forrásai imitációinak.

⁷ HOMERI *Odyssea*, metaphraste Raphaelae VOLATERRANO (Coloniae Agrippinae: Cervicornus, 1523); HOMERI poetae clarissimi *Ilias* per Laurentium VALLESEM Romanum Latina facta (Coloniae

Volaterranus fordítása prózában készült. Bár a költők fejedelmét, a legrégebb és legjobb Homéroszt csak latin (vagy esetleg olasz) fordításban olvashatta a legtöbb reneszánsz és barokk olvasó, ennek ellenére e fordítások meglehetősen sok kívánnivalót hagynak maguk után. Ismeretes, hogy az első 14. századi latin fordítás, Leonzio Pilatóé (amelyet Boccaccio elküldött Petrarcanak) valójában egy szóról szóra haladó, és félreértésekkel teli szöveg, amely emiatt a cselekmény követésére is alig alkalmas.⁸ Ennek – a 15. században még csak kéziratban terjedő fordításnak – a meghaladására törekedett Valla, aki azonban humanista orátor módjára fogta fel fordítói feladatát: a latin szöveget inkább olvashatjuk szónoki műként, vagy egy narrátor szájából elhangzó regényként, mintsem eposzként. Elhagyta az állandó jelzőket, és az orális epika elbeszélő stílusát teljesen száműzve, a tiszta latinság célkitűzését szem előtt tartva, szinte történeti műként készítette el fordítását. Valla csak az első tizenhat énekkel végzett,⁹ Leonzio Pilato szó szerinti fordítását alapul véve 1440–44 körül, ezt Francesco Griffolini fejezte be 1461-ben,¹⁰ aki egy ciceroniánus prózafordítást állított elő a görög szövegből, a legtöbb helyen teljesen eltávolodva az eredeti metaforikus kifejezésektől.¹¹ Így a Zrínyi-könyvtárban található Vallának tulajdonított fordítás valójában Valla és Griffolini közös műve, és 1474-ben jelent meg először – megelőzve a görög *Íliász* (1489) kiadását.

Már itt érdemes leszögezni: ha Zrínyi eposzában találhatók orális epikai jellemzők, azok semmiképp sem vezethetők vissza a homéroszi hagyományra, mert ezeket a 15–16. század közkezen forgó fordításai – és különösen azok, amelyek Zrínyinek megvoltak – gondosan kigyomlátk.¹² Valla fordítása élen járt abban,

Agrippinae: Alopecius, 1522). A kötetekben található margináliák Kende állításával szemben nem Zrínyitől származnak. KLANICZAY, *A Bibliotheca Zriniana...*, 264.

⁸ Agostino PERTUSI, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio* (Venezia–Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1979), és Robin SOWERBY, „The Homeric Versio Latina”, *Illinois Classical Studies* 21 (1996): 163–164.

⁹ Robin SOWERBY, „Early Humanist Failure with Homer (I)”, *International Journal of Classical Tradition*, 4 (1997): 37–63, itt: 61–63.

¹⁰ *Odyssea Homeri a Francisco Griffolino Aretino in Latinum translata*, kiad. Bernd SCHNEIDER, Christina MECKELNBORG (Leiden: Brill, 2011).

¹¹ Bernd SCHNEIDER und Christina MECKELNBORG, „Dic mihi Musa virum perquam exercitum: Bemerkungen zum Stil der Odyssee-Übersetzung des Francesco Griffolini”, in: *Regionaler Kulturraum und intellektuelle Kommunikation vom Humanismus bis ins Zeitalter des Internet: Festschrift für Klaus Garber*, Hg. A. E. WALTER, Chloe 36 (Amsterdam: Brill, 2005), 825–50.

¹² Erről ld. SOWERBY, „Early Humanist Failure with Homer (I)”, 62; és Beatrice BRADLEY, „Constructions of Authorship in Valla’s Iliad”, in: *Homer Among the Moderns*, ed. Ada PALMER, (Chicago: PressBooks, 2015), 61–78 (<https://homeramongthemoderns.pressbooks.com/>), hozzáférés: 2021. 01. 05). Általános vélekedés volt, hogy a latin Múzsák sokkal szűkszavúbban fogalmaznak, mint a bőbeszédű Homérosz, ezért fordítás során a költő szavait össze kell foglalni. Francesco Florido Sabino, az *Odüsszeia* fordítója így fogalmaz 1545-ben: „[...] ezért úgy láttam jónak, hogy visszatérek ahhoz, hogy ha valami túlságosan bőséges Homéroszban, amit a latin Múzsák – akik a görögöknél sokkal

hogy a költőiség minden maradványát száműzze az *Íliász* szövegéből, és klasszikus római szónoki művé alakítsa a művet, mintha Homérosz egy ciceroniánus latin prózaíró lett volna. Szónokiasan *primum, nempe, deinde, postremo* határozókkal tagolja a szöveget, és a háttértörténetet is érthetővé teszi sok helyen.¹³ Nem jár messze talán az igazságtól az a kijelentés, hogy Guido de Colonna *Historia destructionis Troiae*-jének klasszicizáló, forrásközeli, reneszánsz latin elbeszélés-változatát alkotta meg ezzel.¹⁴ Bár Griffolini az *Odüsszeiát* is lefordította, ez a fordítás nem terjedt el nyomtatásban, így Odüsszeusz utazásait Raphael Volaterranus tolmácsolta latin prózában, Valla eljárását követve, az állandó jelzőket elhagyva. Jól jellemzik Volaterranus szavai az előszóban az orális epikával szembeni humanista idegenkedést: „Rövidebb is vagyok, mint Homérosz, mert elhagytam azt a szinte megszámlálhatatlan sok, folyton visszatérő és szinte örökös jelzőket, amelyek neki díszül szolgáltak, nekünk viszont már csömört szülnek, és pongyolává teszik a szöveg stílusát.”¹⁵

Miközben minden reneszánsz olvasó élvezetes Homérosz-fordításra vágyott, Aeneas Sylvius külön kifejtette eziránti igényét, néhány részletfordításon kívül (mint pl. a Poliziano által lefordított énekek), nem született élvezhető, irodalmi műként befogadható Homérosz-fordítás a 15. században. Ez nagymértékben meghatározta a befogadás mikéntjét, és paradoxonként hatott a recepcióban: miközben az antikvitás legnagyobb hírű költőjéről volt szó, csak iskolás szöszedet színvonalú fordítások forogtak közkezen. Másrészt az allegorizáló hagyomány, miszerint mély filozófiai és természettudományos bölcsességet tartalmaznak Homérosz versei, szintén elidegenítően hatott: Miként Sowerby megállapítja, „Homérosz misztifikációja a pszeudo-plutarkhoszi életrajzban és a későbbi, bizánci és firenzei allegóriákban falat emelt az olvasó és a szöveg közé, amelyen nem igazán tudott áthatolni Poliziano elegáns és szépen csengő hexameteres fordítása az *Íliász* néhány énekéből.”¹⁶ Erasmus, bár dicsérte Eobanus Hessus igyekezetét, hogy versben latinra fordítja az *Íliászt*, úgy ítélte meg, hogy a fordítás az eredeti

szigorúbbak – visszautasítanának, diszkréten összetömörítve megpróbáltam visszaadni azt a jelentést, amit a költő szánt neki megőrizve a homéroszi metrumot.” Philip FORD, *De Troie à Ithaque: Réception des épopées homériques à la Renaissance* (Genf: Librairie Droz, 2007), 123.

¹³ Robin SOWERBY, „Early Humanist Failure with Homer (II)”, *International Journal of Classical Tradition*, 4 (1997): 187.

¹⁴ Ez a fordítási módszer a Valla-fordításból készült népnyelvi fordítások jellegét is meghatározta: ld. Johannes Baptista REXIUS, *Ilias Homeri teutsch*, Hg. Antje WILLING (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2009), 90–97.

¹⁵ „Brevior etiam sum illo [Homero] quod epitheta paene innumerabilia et apud eum saepe repetita et quasi perpetua omiserim, quae adposita ut ei decori sunt, sic fastidium nostris, pariunt et floccidam [flaccidam] reddere videntur orationem.” Idézi: *Odyssea Homeri a Francisco Griffolino Aretino in Latinum translata*, 16.

¹⁶ SOWERBY, „Early Humanist Failure with Homer (II)”, 171–172.

tökéletességéhez nem érhet fel.¹⁷ Homérosz értő befogadásának elengedhetetlen feltétele maradt a görög nyelvtudás.¹⁸

A fennmaradó két különálló kötet Zrínyi könyvtárában egy újszerűbb, kétnyelvű Homérosz-kiadást tartalmaz, a Zsámboky Jánossal is együttműködő Hubertus Giphaniusét, amely 1572-ben jelent meg Strasbourgban.¹⁹ A görög szöveg ebben az esetben Henricus Stephanus 1566-ban Genfben megjelent görög szövegkiadására támaszkodik (emiatt Stephanus később igen erősen kritizálta Giphaniust, plágiummal és a görög nyelvben való teljes tudatlansággal vádolva), a latin szöveg a velencei Andreas Divus először 1537-ben megjelent prózafordítása, amely kiadásról kiadásra vándorolt, és számos kiadó változtatott rajta kisebb nagyobb mértékben. Divus fordítása lényegében Leonzio Pilato *de verbo ad verbum* fordítására megy vissza, azt korrigálja, de stílusosan nem akar túllépni rajta.²⁰ Ennek az 1537-es fordításnak a genfi Crispin által 1570-ben kiadott javított változatát publikálta újra Giphanius.²¹ Műfordításról aligha beszélhetünk ebben az esetben: sokkal közelebb áll ennek a kiadásról kiadásra változtatott, javított fordításnak a története a kommentárok és glosszák szöveghagyományához. Divus glossza-jellegű fordítása – mint Sowerby mondja – „úgy volt megalkotva, hogy a görög szöveggel együtt olvassák.”²² Ilyen bilingvis kiadást először Zsámboky későbbi kiadója, Joannes Oporinus jelentetett meg 1551-ben, Bázelen, de Giphanius kiadásában is a görög szöveg mellé helyezve nyert igazi értelmet ez a fordítás. Giphanius kiadásának valódi érdeme azonban nem is ez, hanem a homéroszi kommentár-hagyomány (főképp Eusztathiosz) tanulságainak beépítése volt a kiadásba, és mint az újabb kutatásokból kiderült, ez nem is saját érdeme volt elsősorban, hanem Gerard Falkenburgé.²³

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy Zrínyi rendelkezésére két olyan latin fordítás állt, amelyek nem tették lehetővé, hogy – Roland Barthes-tal szólva – az olvasó

¹⁷ Thomas BLEICHER, *Homer in der deutschen Literatur vom Frühhumanismus bis zur Aufklärung (1450–1740)*, (Stuttgart: Metzler, 1971), 63–64.

¹⁸ Ehhez kapcsolódik az a paradoxon is, hogy a 16. századig Homérosz névhez kapcsolt, leggyakrabban kiadott és legtöbbet idézett mű a pszeudo-homéroszi *Békaegérharc* volt, legalábbis Franciaországban: Noémi HEPP, „Homère en France au XVIe siècle”, *Atti dell’Accademia delle Scienze di Torino*, 96 (1961–62): 401.

¹⁹ HOMERI *Ilias* [...] *Odyssea, eiusdem Batrachomyomachia, hymni, aliaque eius opuscula seu catalecta*, (Strasbourg: Theodosius Rhellius, 1572). A Zrínyi-könyvtár zágrábi katalógusának jelzetei és a *Bibliotheca Zriniana* tételszámai: BZ 208, n. 267, BZ 80b, n. 266.

²⁰ Divus fordításáról és viszonyáról Crispin fordításához: Robin SOWERBY, „The Homeric Versio Latina”, *Illinois Classical Studies* 21 (1996): 161–202, itt 167–189.

²¹ Ezt saját maga mondja az előszóban: Homeri *Ilias*..., ed. Giphanius, 1572, 17.

²² SOWERBY, „The Homeric Versio Latina”, 171.

²³ Tania DEMETRIOU, „The Homeric Question in the Sixteenth Century: Early Modern Scholarship and the Text of Homer”, *Renaissance Quarterly* 68 (2015): 496–557.

felkiáltson, „ez nekem való”,²⁴ és a szöveg örömmel töltse el. Bár Valla és Griffolini szónokias fordításánál felmerülhet, hogy „kísérletet tesz rá, hogy megghiúsítsa a minőséghatározók erőszakos uralmát – melyek a nyelvben azokat a kiskapukat jelentik, ahol az ideologikus és az imaginárius szabadon beáramolhat” (Barthes),²⁵ valójában ez Homérosz esetében épp a gyönyört veszi el a szövegtől. Andreas Divus szóról szóra készült fordítása pedig csak a görög szöveggel együtt olvasva képes esztétikai élvezet nyújtására. Nem meglepő, hogy a 16. században ritka az olyan értékítélet, amely magasabbra helyezné Homéroszt Vergiliusszal szemben – különösen emlékezetes Julius Caesar Scaliger *Poétikája* 5. „Criticus” könyvében képviselt negatív véleménye²⁶ – és ebben a tekintetben csak a 17. század közepére-végére változik meg az irodalmi közvélemény álláspontja.²⁷ Figyelemreméltó, hogy Scaliger nem csak stílusosan tartja kevésbé sikerültnek Homéroszt, hanem érvei elsősorban az arisztotelészi valóságérzésre és az etikai hiányosságokra koncentrálnak: Nesztór alakja következetlen, hol fecsegő, hol gyűlölködő, hogy viccelődik; az, hogy Erisz fejét az égbe emelte (a vergiliusi Fama helyett) „ridiculum est, fatuum est, Homericum est, Graeculum est.” – „neveséges dolog, ostobaság, tipikus homéroszi, és görög vonás.”²⁸ Hogy lehet Akhillész szárnyas lábú, miközben épp alszik, Diomédészt pedig miképp lehet egy csata közepén egy istállóban tomboló oroszlánhoz hasonlítani? Homérosz invenciózítása, eredetisége lényegében az imitáció elve *melletti* érv lesz: Vergilius nem írhatta volna meg sokkal elegánsabb, csiszoltabb, kifinomultabb eposzát, ha nem álltak volna rendelkezésére Homérosz eredeti invenciói. A modern költő is imitálva tud jobbat alkotni, de ehhez előnyösebb a kifinomultabb Vergiliust követni példaként, ahogy az Jacques Peletier mondja ars poeticájában.²⁹

Zrínyi Homérosz-recepcióját, illetve annak korlátait a fentiek fényében kell értékelnünk. Először vizsgáljuk meg a közvetlen Homérosz-ismeret nyomait. Széchy Károly ötkötetes Zrínyi-monográfiájában még Greksa Kázmér példáiól³⁰

²⁴ Roland BARTHES, *A szöveg öröme* (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 81.

²⁵ Uo., 82.

²⁶ Ld. S. SHEPARD, „Scaliger on Homer and Virgil: A Study of Literary Prejudice”, *Emerita* 29 (1961): 313–40; FORD, *De Troie à Ithaque*, 275–283.

²⁷ A jezsuita René Rapin még Vergilius alá helyezte Homéroszt *Comparaison*-jában (1664), és az ízlésbeli vádakkal szemben csak Mme Dacier védte meg *Des causes de la corruption du goût*-jában (1714), mint eredeti, utánozhatatlan géniuszt.

²⁸ Julius Caesar SCALIGER, *Poetics libri septem* (Genf: Crispinus, 1561), 227. Ettől függetlenül vannak, akik többre tartják ekkoriban is Homérosz „naiv könnyedségét” (Ronsard), „csodálatosságát” (Du Bellay) Vergilius „szorgalmánál”.

²⁹ Kiadva: Francis GOYET, éd., *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance* (Párizs: Livre de Poche, 1990), 315–316; FORD, *De Troie à Ithaque*, 239. Az érv, miszerint Vergilius feladata nehezebb volt, már Quintilianusnál megjelenik (*Inst. or.*, 10, 1, 86).

³⁰ GREKSA Kázmér, *A Zrínyias viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*, Székesfehérvári Katolikus Gimnázium Értesítője, 1889–1890 (Székesfehérvár: Vörösmarty ny.), 1890.

szelektálva négy oldalon keresztül sorolta fel a szöveghelyeket, ahol a *Szigeti veszedelemre* hatottak Homérosz eposzai. Király György 1917-ben írt tanulmánya a trójai háború régi magyar irodalmi ábrázolásairól tételesen cáfolta Széchy példáit, és meggyőzően támasztotta alá azt az állítást, hogy a *Szigeti veszedelem* egyetlen szövegszerű imitációja se vezethető egyértelműen Homéroszra.³¹ Ezzel én is egyet értem: minden Greksa és Széchy által idézett Homérosz-részlet megtalálható más forrásoknál, Vergiliusnál vagy Tassónál, és ez alapján nem igazolható Zrínyi közvetlen olvasmányélménye.³²

Másrésről Zrínyi az olvasónak szóló ajánlásban háromszor említi Homéroszt, míg Vergiliust csak kétszer. Egyenesen azt mondja, „Fabulákkal kevertem az historiát, úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul”, azt sugallva, hogy alaposan átgondolta, mi mese, mi történeti valóság Homérosz művében, ehhez pedig aprólékos, lassú olvasásra volt szükség. Valójában azonban közhely a két költő említése a fabula és história viszonyának kontextusában. Johann Heinrich Alsted is őket idézi *Encyclopaediájában* a költészet és történetírás viszonyának tárgyalásakor, mint a költészet legautentikusabb képviselőit. Alsted – Zrínyihez hasonlóan – elutasítja azt a nézetet, hogy a költők csak kitalált dolgokat írnanak: „Ne feledd azonban, hogy nem számít, versben vagy prózában írják a történetírást, csak történetírás legyen. És ezt jól jegyezd meg azokkal szemben, akik szinte teljesen elvitatják Homérosztól, Vergiliustól és a többi költőtől a hitelességet azon a címen, hogy költők, és a költők tulajdonsága pedig, hogy kitalálnak. Mintha a költők csak mesékhez idomítanak a stylusukat. Viszont az igaz, hogy a szónoki stílus jobban illik a történelemhez, mint a költői.”³³

A *Syrena*-kötet olvasói ajánlásának másik Homérosz-említése árulkodó lehet abból a szempontból, hogy Zrínyi melyik Homérosz-kiadását vette kézbe. A kezdőmondatban található információ, miszerint „Homerus 100 esztendővel az trójai veszedelem után írta historiáját”, a Plutarkhosznak tulajdonított Homérosz-életrajzból származik.³⁴ Ez önállóan is megtalálható volt Zrínyi könyvtárában, egy 1537-ben kiadott latin fordításban,³⁵ ahol részletesen tárgyalja az ismeretlen szerző, hogy Homérosz mikor élt: „Crates viszont azt mondja, hogy a Héraklészfiak visszatérése

³¹ KIRÁLY György, „A trójai háború régi irodalmunkban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 27 (1917), 1–23, 129–150, itt: 141–142.

³² KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 59.

³³ „Hic tamen meminere nihil referre, metrove an soluta oratione historia scribatur, modo historia sit. Quod notandum est contra eos, qui Homero, Virgilio et aliis poetis omnem prope fidem derogant hoc tantum nomine, quod poetae sint; poetarum autem sit fingere. Quasi vero poetae fabulis tantum accommodent suum stylum. Interim stylus oratorius magis convenit historiae, quam poeiticus.” Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia septem tomis distincta* (Herborn, 1630), 1982.

³⁴ Modern kiadása: [PLUTARCHUS], *De Homero*, ed. Jan Fredrik KINDSTRAND (Leipzig: Teubner, 1990).

³⁵ KLANICZAY, *A Bibliotheca Zriniana...*, 364 (BZ 322/c [n. 481]).

előtt élt, úgy hogy nem teljes nyolcvan év telt Homérosz korában Trója veszésétől. Sőt, többen azt hiszik, hogy száz évvel a trójai események után született, nem sokkal az olympiai versenyek alapítása előtt.³⁶ Ezt az álláspontot veszi át Giphanius kiadása is, ahol azt mondja a bevezetőben a kiadó, Plutarkhosz értekezésére hivatkozva, Homérosz 100 vagy 150 évvel a háború után írta az *Íliászt*.³⁷ A pseudo-plutarkhoszi értekezés Homérosz-értelmezése elsősorban a fizikai és morális allegóriára és a retorikai eszköztár ismertetésére irányul, nem foglalkozik a história és a fikció viszonyával a költészetben, és ezen a momentumon kívül nincs is nyoma hatásának Zrínyinél. Ha Zrínyi nem olvasta a teljes pseudo-plutarkhoszi Homérosz-életrajzot, akkor feltételezhetjük, hogy a Giphanius-kiadás előszavának lenyomata fedezhető fel az olvasónak szóló ajánlásban.

A Giphanius-féle Homérosz-kiadás használata azonban nem mutatható ki a prózából sem. A Zrínyi-prózában található Homérosz-utalások általában parafrázis-jellegűek. Ezek nagyrészt Ovidiusra vezethetők vissza, az *Átváltozások* 12. és 13. énekében található „Kis-Íliászra” (*Met.* 12, 1–13, 622).³⁸ Zrínyi egészen pontosan három helyen is Ovidius *Íliász*-összefoglalását idézi.³⁹ Egyetlen helyen, a *Mátyás király életéről való elmélkedések* végén található Mátyás-apoteózisban idéz szó szerint Homérosztól, ráadásul versben. Mivel láttuk, hogy Zrínyinek nem volt hexameteres latin *Íliásza* és *Odüsszeiája* (bár Eobanus Hessus verses latin *Íliásza* már 1540-ben, Simon Lemnius *Odüsszeiája* pedig 1549-ben megjelent Bázselban),⁴⁰ magától értetődő, hogy ez közvetítő forrásból származik. A latin nyelven idézett homéroszi részletnek („Azért ennek mondhatni jobban, hogy sem Penelopének ama Homerus verseit”)⁴¹ a fordítója valójában Justus Lipsius, akinek a saját *Politicájához* fűzött jegyzeteiből emelte át Zrínyi ezt a panegirikus szövegrészt (*Od.* 19, 108–114), az erős fejedelem megérdemelt dicséretét, akit a közzélekedés erős katonasága miatt tart jónak.⁴²

³⁶ PLUTARCHUS, *Homeri vita*, ed. Ioannes RHELLICANUS (Basileiae: Lasius–Platter, 1537), 11. A mai szövegkiadások ezen a helyen 400-at tartalmaznak, ami 19. századi szövegjavítás: ld. Michael HILLGRUBER, *Die pseudoplutarchische Schrift de Homero: Einleitung und Kommentar zu den Kapiteln 1–73*, (Stuttgart–Leipzig: Teubner, 1993), 88. De 100 vagy 150 év korábban is szerepel ugyanebben a kiadásban: PLUTARCHUS, *Homeri vita*, 6.

³⁷ HOMERI *Ilias*..., ed. GIPHANIUS, 1572, 25.

³⁸ A „kis Íliász”-ról ld. Sophia PAPAIOANNOU, *Redesigning Achilles: „Recycling” the epic cycle in the „Little Iliad”: (Ovid, Metamorphoses 12.1–13.622)*, (Berlin–New York: Walter De Gruyter, 2007).

³⁹ ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkái*, kiad. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai, 2004), 76, 100, 170 = *Ov. Met.* 13, 89; 13, 114; 13, 140.

⁴⁰ Ld. FORD, *De Troie à Ithaque*, 122–129.

⁴¹ ZRÍNYI, *Prózai munkái*, 199.

⁴² Iustus LIPSIUS, *Ad libros Politicorum notae et de una religione liber* (Antwerpen: Plantin, 1610), 27; Justus LIPSIUS, *Politica*, ed. Jan WASZINK (Amsterdam: van Gorcum, 2004), 743. Zrínyi *Politica*-kötete: BZ 172 (n. 172), KLANICZAY, *A Bibliotheca Zriniana*, 217. Miként Jan Waszink megállapította, Lipsius a *Politicában* sok esetben önkényesen bánik a klasszikus idézetekkel (Jan WASZINK, „Instances of

Homéroszt Zrínyi nem imitálja sem cselekményben, sem szóhasználatban (tehát sem a *res*, sem a *dictio* terén), és ennek fő oka épp a szöveg fordítások általi hozzáférhetetlensége volt. Bár léteztek költői jellegű Homérosz-fordítások, Zrínyi ezeket nem olvasta, és a hozzáférhető latin verziók vagy szónoki példaszövegekre redukálták a homéroszi költészet fenségét (Valla és Griffolini), vagy pedig szószedetként funkcionáltak (Andreas Divus) a görögül többé-kevésbé jól tudó olvasóközönség számára. Elmondható, hogy Homérosz értő 16.–17. századi olvasói a görögül tudó, magas humanista műveltségű elitből kerültek ki, és ez komoly gátat képzett a recepció számára,⁴³ amelyet csak a 17. század közepe után bekövetkező esztétikai ízlésbeli változások (az *ingenium* felértékelődése, Pszeudo-Longinosz *A fenségről* szóló értekezésének megjelenése, Milton rajongása Homéroszért, majd Milton Homérosz mellé történő kanonizációja a 17. század végén, Mme Dacier Homérosz-védelme) szakítottak át a szélesebb közönség számára. Zrínyi nem volt hellénizáló humanista költő; mi sem állt volna tőle távolabb egy ilyen költői szereptől, így ez a kapu zárva maradt előtte.

Zrínyi Homéroszt tehát sehol sem imitálja, de hősnevei felidézésével tiszteletét teszi előtte, és ezzel nem tesz mást, mint epikussá, klasszikus epepéává teszi saját szövegét. A várvédő Zrínyit így dicséri a 15. énekben: „O, mely csuda dolog, hogy jutalmat szerez Maga hohárának! Mely kemény vitéz ez! Említése halálnak igen keserves, Rettegett előtte Hector és Achilles.” (XV, 15) Eszerint tehát mind Hektór, aki Akhillész elől futott életéért az *Íliászban* (*Il.* 22, 131–223), mind Akhillész, akiről az *Odüsszeia* mondja, hogy szívesebben túrná más földjét az élők közt, mint hogy a holtak fejedelme legyen az Alvilágban (*Od.* 11, 489–491), mindketten jobban féltek a haláltól, mint Zrínyi, aki önként rohan elébe. Egy költői játékkal viszont eposzi tiszteletét így is kifejezi Homérosz iránt: Hektór az *Íliászban* retteg, Akhillész pedig az *Odüsszeiában*, így az egész homéroszi életművet átölelte Zrínyi egy sorban. Statius *Thebaisa* óta ismert emulációs-versengő eljárás ez: ott Vergilius hőseit név szerint nevezve, Nisushoz és Euryalushoz méri saját hőseit, Aetolust és Arcast (10, 445–448). A Szigeti veszedelem főszereplője ezáltal egy sorba kerül Homérosz mindkét eposzával, amelyeknek elsősorban autoritását és heroikus pátoszákat reprezentálja, teszi jelenvalóvá Sziget veszésénél ez az utalás. Homérosz, és az *Íliász* hősei a hírnév

Classical Citations in the *Politica* of Justus Lipsius: Their Use and Purpose”, *Humanistica Lovaniensia* 46 [1997]: 240–257). Ebben az esetben ez nincs így. Erről ld. még BENE Sándor, „A sztoikus Zrínyi”, in: *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 69–86, itt: 79–80.

⁴³ Implicit módon erre következtethetünk abból is, hogy a tudós humanista görögstudás terjedésével lecsökken az „ad verbum” fordítások kivételével a Homérosz-fordítások népszerűsége. Mind Valla-Griffolini fordítása, mind pedig Eobanus Hessus és Simon Lemnius hexameteres fordításai ritkábban jelennek meg a 16. század közepétől, a közönség a szómagyarázó fordításokat részesíti előnyben. FORD, *De Troie à Ithaque*, 163–164.

és a hősi kánon jelképei: ez méginkább egyértelmű az epigrammák Homérosz-utalásainál („Mint Hektór Trójának / Ugy én Szigetvárnak / Erős őrzője voltam”).

Ha a *res* és a *dikció* imitációja nem is figyelhető meg, egy nagyobb kérdéskörrel még szólnunk kell, ez pedig az epikus koncepció. Nyilvánvaló, hogy az esetet vár védőinek hősi halála, mint epikus cselekmény, olyan közös vonás, ami a *Szigeti veszedelmet* egyértelműen az *Íliász* hagyományába sorolja, még akkor is, ha szövegszerű hasonlóságot nem fedezhetünk fel. Az *Íliász* áll a várak veszéséről szóló eposzok cselekményvázának gyökerénél Statius *Thebais*ától Marino *Gerusalemme distruttá*ján át Milton *Paradise Lost*jáig (igen, a *Paradicsom is vár!*). Zrínyi talán legfontosabb költői ihletője, Tasso egyértelműen az *Íliász* epikus vázát (Servius szavával *oekonomiáját*) választotta mintául a *Megszabadított Jeruzsálem*hez. A heroikus főhős, Rinaldo eltévelyedése a gyönyörök birodalmába, nélkülözhetetlensége az elvarázsolt erdő varázs alóli feloldásához, és visszatérése az ostrom befejezéséhez, a Tasso-eposz legfontosabb cselekménye, ami által minden más szereplő az *Íliász*beli párja paragónjává, összehasonlító tükörképévé válik: Hektór nem más, mint Solimano, Agamemnón Goffredo, Nesztór Remete Péter, Briszéis Armida, Patroklosz (talán) Tancredi. Észrevette-e Zrínyi ezeket az alakpárokat? Tudatában volt-e annak, hogy Tasso mennyire tudatosan Homérosz *Íliász*ának újraírásaként fogta fel a *Megszabadított Jeruzsálem*et? Én erre a kérdésre igennel felelnék, még hozzá egy implicit érv alapján.⁴⁴ Rusztán megölése után a XI. énekben Delimán elmenekül a török táborból, imitálva Rinaldo távozását a Jeruzsálemet ostromló keresztény seregből, miután keresztény bajtársát, Gernandót megölte.⁴⁵ A XI. ének első versszakában, Delimán török táborból való menekülésének, bolyongásának kezdetén az alábbi elmékedést olvassuk:

Még aljos szüvet is nagyra visz boszuság
Nem hogy határtalant, kit nem bir okosság:
Legyen nékem Achilles ebben bizonság,
Kit harcrul tartóztatott egy kis bosszuság

⁴⁴ Zrínyi intertextuális kapcsolatainak mélységét nehéz túlinterpretálni. Ahogy Bene Sándor mondja: „Én úgy vélem, mielőtt a szövegek esetleges viszonyáról, az intertextuális kapcsolatokról beszélünk, Zrínyinek a szerzők iránti érdeklődését szükséges hangsúlyozni. Az érdeklődésnél mélyebb érzelmi viszonyulásról van persze szó, amit legfeljebb paradoxonokban lehet formulálni: nem akar hozzájuk hasonlóná válni, mert érzi, hogy máris hasonló; vagy: túl erősnek találja a végzetük vonzását.” BENE, „A sztoikus Zrínyi”, 69–86, itt: 71.

⁴⁵ A Delimán-Rinaldo alakpárról Arany Jánostól kezdve sokan írtak. Ld. KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós, Irodalomtörténeti könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, 2. átdolg. kiad.), 117; KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi: A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Humanizmus és reformáció 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 51–56; LACZHÁZI Gyula, „A Szigeti veszedelem regényessége”, in: *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. PADÁNYI Sándor, BENE Sándor; FODOR Pál, HAUSNER Gábor, (Budapest: MTA BTK, 2017) 475–486.

O, ha ment lehetne némely ember ettül!
 Jobbat nem kérhetne világon Istentül,
 Mert némely boszuság igen üdőtlenül,
 Némely penig kárral maga fejére dül. (Szv, XI, 1–2.)

Tehát annak a történetnek a bevezetése, amelyben Zrínyi Delimánja egyértelműen Tasso Rinaldóját imitálja, egyértelműen utal Rinaldo fő mintájára, Akhillészre. Ahogy Zrínyi Szigetnek Hektóra, Delimán teljes tudatossággal szerepel Sziget Akhillészeként. Csakhogy ebben az eposzban, a *Szigeti veszedelemben* Hektór öli meg Akhillészt, Zrínyi öli meg Delimánt. A tudatossággal vállalt szerepazonosság abból is egyértelmű, hogy Delimán történetének, a 12. ének Delimán-Cumilla-kalandjának fő forrása – mint közismert – Rinaldo kalandja Armidával, és fogsága a gyönyörök szigetén. Zrínyi tudatosan Tasso Rinaldója nyomán formálta meg Delimán alakját – de a 11. énekben elhelyezett reflexió azt is bizonyítja, hogy annak is teljes tudatában volt, hogy Rinaldo valójában Akhillész újraírása. Így alakít Zrínyi a Tasso által krisztianizált antik thesz-záliai hősből újra pogányt, egészen pontosan krími tatárt, az Égei-tenger mellékéről a Fekete-tengerhez helyezve őt.

Milyen összkép bontakozik ki Zrínyi homéroszi idézethálójaiból? Egyértelműnek tűnik, hogy Homéroszban, mint epikus költőben Zrínyinek nem állt módjában gyönyörködni, olvasói élvezettel befogadni, ahogy azt Vergiliusszal, Ariostóval, Tassóval, Marinóval, vagy akár még Scipione Erricóval is tette. Az orális költészet hagyománya, az állandó jelzők, formulák homéroszi világa láthatatlan maradt számára, és mindaz, ami a formuláris epika ismétlési technikájából befogadható volt számára, az Vergilius civilizált epikus világának (Brooks Otis) szűrőjén, valamint a magyar és horvát nyelvű históriás énekköltészetten keresztül érkezett el hozzá.⁴⁶ A homéroszi cselekménynek azok a később Arisztotelész által lényegiként felismert elemei – a *peripeteia* (fordulat), az *anagnóriszisz* (felismerés), a *katharszisz* és a *hamartia* (a tragikus vétek) – amelyek Tassónál és Miltonnál is meghatározó módon épültek be a cselekménybe, Zrínyinél elmaradnak, pedig ezek adják a 17. század megújuló Homérosz-recepciójának bázisát. Zrínyi eposza cselekményvezetés szempontjából nélkülözi ezeket a tragikus elemeket, a *hamartia* és a *katharszisz* nem személyhez, hanem az egész nemzethez, a magyarsághoz kötődik. Mindemellett azonban Homérosz a *par excellence* epikus költő: míg Ariostót, Tassót, Marinót sosem említi név szerint műveiben (akárhányszor is imitálja őket), Homérosz a hírnév letéteményeseként örök mérce marad.

⁴⁶ Erről ld. Amedeo DI FRANCESCO, *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban* (Budapest: Universitas Kiadó, 2005) és BENE Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017), 746–779, itt: 773.